

Національна академія наук України
Інститут Івана Франка НАН України
Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації
Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю
Івано-Франківської обласної державної адміністрації
Косівська міська рада

Серія «Літературознавчі студії». Випуск 27

**ТВОРЕЦЬ НОВОГО
КУЛЬТУРНОГО УКРАЇНСТВА:
МИХАЙЛО ПАВЛИК**

(до 170-річчя від дня народження)

Колективна монографія

Львів
Івано-Франківськ
2023

ЖІНОЧИЙ СЛІД В ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ІВАНА ФРАНКА ТА МИХАЙЛА ПАВЛИКА

Алла ШВЕЦЬ

Сорокалітню історію взаємин Михайла Павлика та Івана Франка варто розглядати в контексті усєї життєтворчості кожного з них, крізь призму всіх знакових віх та царин їхньої діяльності — громадсько-політичної, партійної, видавничої, фольклористичної, художньої, публіцистичної тощо. І щоб об'єктивно осмислити ці контакти та взаємовпливи, необхідно поглянути на них у динаміці, крізь призму тодішніх історико-політичних обставин, особистих життєвих колізій, психологічного укладу обох приятелів, впливу оточення. Важливим при цьому є опертя на різні документально-спогадові джерела, епістолярій, навіть листування третіх осіб, щоб показати ці взаємини як фрагмент історико-політичного, суспільно-культурного життя тодішньої Галичини й Наддніпрянщини.

Втім на тлі тривалих, різновекторних, часто емоційно нестабільних стосунків Франка й Павлика, сповнених то суперечками, то спорадичними консенсусами, вияскравлюється ще один тип інтерперсональних колізій, на позір мало виявний, більше залаштунковий, не пов'язаний з головними мотивами їхньої ділової співпраці та професійних зацікавлень, але який значною мірою коригував, навіть визначав характер взаємин обох приятелів. Бо він був інспірований жінками. Мова йде принаймні про чотири знакові жіночі постаті — Ольгу Рошкевич, Людмилу Драгоманову, Анну Павлик та Ольгу Франко. Від ролі, поведінки, впливів та очікувань цих жінок значною мірою узалежнювалась контактологічна «сейсмічність» стосунків двох побратимів.

Ольга Рошкевич

Політичне одностайництво, взаємовпливовість, спільність устремлінь Франка та Павлика в період «світлого часу спільного змагання» (від середини 1870-х до початку 1880-х років) підсилювалися їхнім щиролюдським приятелюванням, довірливими стосунками й дружнім взаєморозумінням. Тому нерідко їхні епістолярні теми виходять поза рамці ділового листування й літературно-громадських справ, торкаючись й глибоко особистого. 1879 року Франко щиро зв'язався Павликові у своїх інтимних переживаннях, страждаючи тоді від вимушеного розриву з Ольгою Рошкевич, якій батько заборонив зустрічатися та листуватися з політично ненадійним нареченим. Виглядало, що тоді Павлик став для Франка не просто товаришем у спільній праці, а, справді — сердечним приятелем, якому він одкривав свої почуття й довіряв душевні таємниці. Франко навіть пересилав другові листи своєї коханої, «надокладь» розповідаючи все «діло Ольги» щодо батьківської волі видати її заміж за Володимира Озаркевича. Відомо, що попри одруження, Ольга Рошкевич і Фран-

ко мали спільний план продовжувати таємно зустрічатися. В листі від 18 жовтня 1879 року, уже після Ольжиного заміжжя (14 вересня 1879 р.) Франко щирозсердно звівся Павликові у своїх амбівалентних почуттях до цієї жінки: «Бувають такі хвили, коли мені здається, що й давня любов щезла ми зовсім з гадки, — і воно би було для мене велика благодать. А часом то щось пече так коле, мов жаль; давніше — гостріше, тепер — менше»¹ [т. 48, с. 220]. Тому, вчергове переславши Ольжиного листа Павликові, якого вважав «в жіночих ділах більш битим» [т. 48, с. 220], просив приятеля порадити, чи варто приставати на пропозицію тепер уже шлюбної жінки бути для неї братом. Щоправда, Павлик не завжди охоче годився бути радником в делікатних сердечних стосунках, хоч і не приховував, що цією любовною історією «всігди дуже інтересувався» (лист від 28–30 жовтня 1879 р.)², і що вона була для нього настільки важливою, як і його спільна з Франком справа в Галичині. Проте в особистих оцінках щодо Франкової любовної драми намагався він бути нейтральним, пояснивши, що не виявлятиме «ні адвокатства, ні прокурорства», ні осудження Ольжиного вчинку. Разом з тим по-чоловічому розсудливо пояснив Франкові з власного досвіду, що близьких приятельських стосунків зберегти з Ольгою не вдасться, ба більше, намагався остудити приятелеву любовну пристрасть більш раціональними аргументами. Переконував, що головним мотивом його любови до Ольги була самотність і сирітство, а тому стосунок, заснований на таких почуттях, не міг бути тривким. Так само не вірив у щирість Франкової колишньої пасії, навівши аргументи з минулого їхніх взаємин:

«Що ж до Ольги, то я вже Вам казав (1877) і переконаний ще й тепер, що вона ніколи не любила Вашу особу: зразу, в гімназії, вона дивилась на Вас згори, як кожда попадянка на мужицького сина, та ще й сироту; потім сказала Вам виразно, “що не мала би протів Вас нічо, якби Ви були на своїм становиську” <...>; нарешті остатніми роками її зблизила до Вас ідея <...>».

Павликів лист цікавий ще й тим, що він намагається проаналізувати ці непевні, на його погляд, любовні стосунки крізь проекцію Франкового темпераменту й Ольжиної жіночої мотивації, вважаючи, що між ними ніколи не було «щирої й гарячої любови»³, хоча б із причини відсутності тілесної близькості. Знаючи палкий темперамент свого приятеля, Павлик запевняв його, що справжньої любови той ще не зазнав:

«Я кленуся всім, що тільки в мене є тепер дорогого, що любови Ви ще не зазнали. Любов — вогонь раптовий, котрий палить все навкруги і котрого

¹ Тут і далі — поклики в тексті (із зазначенням томів і сторінок) на вид.: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986.

² Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛ), ф. 3, № 1604, арк. 517.

³ Там само. Арк. 519.

здержати годі часинку, не то тиждень, або й рік! І то ще при Вашім раптовім характері! Нехай це буде Вам найбільшим доказом, що Ви її не любили»¹.

А далі доводив ще й їхню психологічну несумісність: «по-моєму, у Вас зовсім не схожі характери. Для такого палкого і непосидючого чоловіка, як Ви, треба такого ж самого живого темпераменту»², тоді як Ольга — «дуже повільна рухами і думками, і не то вже ділом», що прирікало би подружжя з нею на втрату зацікавленості одне одним: «Ви виговорились би за короткий час, а потім не стало би що й “молоти”»³. Хибою Ольжиної вдачі Павлик вважав також її несамотійність, зокрема у власних думках, що зумовлює її схильність піддаватися чужим впливам навіть в найважливіших питаннях любові і подружжя. Пересланий Ольжин лист Павлик назвав «туманом туманів» через фальшиві на його погляд оправдовування адресантки, які радше підсилювали переконання, що вона насправді ніколи Франка не любила. Це доводило, зокрема, й те, що Ольга не противилася батьківській волі виходити заміж за нелюбого Озаркевича і не спромоглася порозумітися з цього приводу з Франком: «Людина любляча не тільки що не зробить такого, а і не подумає...»⁴. Вочевидь, Павликові тоді більше йшлося, щоб остудити душевний розпач приятеля, змусити його дивитися на речі реально й переконати не піддаватися впливові нещасливого кохання на шкоду суспільним справам. Схилив Франка зберегти з Ольгою формат «стосунків загальнолюдських та товариських, ділових»⁵. Франко визнав (у відписі орієнтовно від 19 листопада 1879 р.), що Павликова аргументація щодо його з Ольгою взаємин містила «ясно і рішуче багато гадок», які нуртували й у нього самого, втім категорично заперечив його думку про відсутність щирої любові до Рошкевичівни: «я кажу Вам по совісті, що я любив її так, як тільки я спосібний любити» [т. 48, с. 223].

Як виявиться згодом, такими виступами про Ольгу, Павлик намагався знецінити її в очах товариша з певних особистих розрахунків, відкрито сватаючи Франка до своєї сестри Анни й протиставляючи життєву практичність сестри безпринципності норавливої й інертної попадянки Ольги Рошкевич. Виглядало, що на цій хвилі Франкових інтимних борінь Павликові таки вдалося пригасити його чоловіче захоплення уже заміжньою Ольгою й бодай короткочасно спроектувати Франкові шлюбні плани на особу Анни Павликівни. На той час цьому зближенню сприяли й обставини, душевний стан самого Франка.

¹ ІЛ, ф. 3, № 1604, арк. 519.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Арк. 522.

Анна Павлик

Відомо, що від березня і до кінця 1878 року Анна мешкала в одній квартирі з Франком, Павликом та Остапом Терлецьким по відбутті їхнього ув'язнення за звинуваченням у так званому процесі соціалістів. Про умови цього співжиття й спільного побуту Франко згадував у некролозі «Др. Остап Терлецький: Спомини і матеріали» (ЗНТШ. Т. 50. Л., 1902):

«Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкання опізнявалися часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність з виїмком купки молодезі уникала нас як зачумлених» [т. 33, с. 351].

Час спільного проживання з Анною Павлик припав на період вимушеної кризи Франкових інтимних стосунків з Ольгою Рошкевич. Щоб не ятрити душу коханій, Франко придумав фіктивну причину їхнього розриву, в яку, мала б повірити й сама Ольга. Для цього просив її брата Ярослава Рошкевича підтвердити правдивість вдуманої історії про начебто інше любовне захоплення.

«О[льга] думає, безперечно, що причиною мого наглого відказу – мої стосунки з якою другою особою, може, з А. П[авлик]. Коли-інде я гнівався на таку догадку, але тепер вона навіть потрібна, вона веде до цілі <...>» [т. 48, с. 38].

Правдивості цій версії надавало те, що Павликівна жила тоді разом з Франком й це не могло не хвилювати Ольгу. Зрештою й сам Франко не оминав нагоди зумисне оповідати Ользі хоч би й навіть фіктивну колізію з Анною. В листі до Рошкевичівни від 14 серпня 1878 р. він позитивно оцінив статтю Анни «Мої й людські гріхи, а панська та попівська правда», передбачаючи, що це може діткнути Ольгу:

«Ах, я й забув, що ти заздрісна, та хвалю перед тобою Аннину хроніку. Заздрісним людям усе — одна пісня! Ти хвали літературний гвір, вони скажуть — е, то любов крізь слова промелькує! Не бійся, на щастя, не так воно! Від похвали літературної до любові далеко!» [т. 48, с. 101].

У Франковому епістолярії з О. Рошкевич 1878 року ім'я Павликівни згадувалось доволі часто й не лише задля того, щоб дражнити її своїми непевними взаєминами з гуцулкою, а й щоб представити їй своє найближче оточення.

Зрештою, пізнавши Анну ближче, в її щоденному життєвому трибі, Франко так охарактеризував її Ользі Рошкевич:

«все вона й тепер така тиха, спокійна, неговірка, а як заговорить, то все о дитинствах і дрібницях, наших розговорів не слухає (а тими часами у нас розговори колективні, громадські ведуться досить часто і оживлено), а все більше в кухню; до ідеї має більше щирої волі, ніж розуміння, читає дуже мало і досить поволі. Може бути, що в селі між людьми вона зможе хорошо ділати, що зможе говорити понятніше і простіше, ніж з нас котрий, — а тутка вона зовсім не має поваги і на наших згромадженнях товариських ніколи не скаже й слова» [т. 48, с. 132].

Франкові більше імпонували вольові, пасіонарні жінки, з широким інтелектуальним кругозором, які могли б паритетно з мужчинами співпрацювати в громадсько-політичній царині. На його думку, Павликівна виявилася занадто інертною до такого типу діяльності, не виправдавши Франкових очікувань стати тією жінкою-громадянкою та особистістю, довкола якої згуртуються прогресивні політичні сили. Про такі сподівання звіряться він О. Рошкевич:

«Правда ми не раз цілою громадою зітхаємо, що в нас нема женщин, перейнятих нашою думкою, живучих у Львові, бо ти ж знаєш сама, що женщина далеко ліпше годиться на “Vergnupunkt” [нім. — вогнище, осередок] для мужчин, ніж мужчина, що круг неї всі далеко радше збираються, громадаються, оживляються, ніж круг мужчин <...>. Правда, з нами тут живе Анна, але їй дуже далеко до того, щоб стати осередком нашого кружка» [т. 48, с. 132].

До речі, якимось дорікаючи М. Драгоманову, за те, що той, маючи на увазі Аннину інертність, назвав її «ні се, ні те», Павлик оправдовував сестру, навівши факти її страдницької долі:

«Насамперед щодо сестри. Ви помиляєтесь, кажучи, що вона ні се, ні те, ні чорна, ні біла робітниця. Вона настояща чорноробка, з маленької дитини аж до нинішнього дня, працювала і працює від хліборобської до всіх жіночих робіт; а з 1877 р. до того ще й пише, ховається і терпить всякі уваги і поступки з боку ворогів і своїх, через що мусіла перескакувати то з дому до Львова, то з Львова додому. <...> навколо неї, безпомічної й безпорадної дівчини, й досі такі обставини, що я дивуюся, як вона все видержує» (лист до Драгоманова від 29 серпня 1881 р.)¹.

Судячи з окремих Франкових повідомлень до Ольги Рошкевич, у певний час Франко займався пошуками достойного їй нареченого:

«О їй [Аннину. — А. Ш.] руку старався якийсь мельник чи хто, але за нашою порадою відкинула його — чоловік, як видно з листа, писаного до неї, зовсім неотесаний, хоч письменний і ніби інтелігенція» [т. 48, с. 132].

Відомо, що разом з друзями Франко радив одружитись з Анною Терлецькому, а той таки старався «о їй руку», хоч і «не по любові, а по ідеї». Втім, не радячись ні з ким, Анна йому відмовила, мотивуючи, що «їй би тре чоловіка живішого, котрий міг і її трохи оживити» [т. 48, с. 133]. Мабуть, саме проєкцією такого «живішого» мужчини в уяві Павликівни міг бути Франко, яким дуже зацікавилася, зблизившись у спільному побуті. Цю поки що приховану Аннину симпатію видавали її жіночі «компліменти» у бік Франка, на які вона насмілювалась, перебуваючи з ним наодинці і примушуючи ніяковіти. «Се повторилося кілька раз, так що далі

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1910. Т. III : (1879–1881). С. 464–465.

мені почало ставати трохи неловко. І я тепер стараюся ніколи не лишатися так *tête à tête*» [т. 48, с. 132], — нарікав Франко на таку надмірну жіночу увагу Павликівни у листі до О. Рошкевич від 26 грудня 1878 р. Того ж дня Анна залишила Франкове помешкання й поїхала до Косова, як свідчить Франків лист до Ольги від 2 січня 1879 р. [т. 48, с. 137].

Сам Михайло Павлик усіляко втручався у хід особистих перипетій між Франком та сестрою, ба більше, намагався «рекламувати» її, протиставляючи самостійність, рішучість Анни інертності Ольги Рошкевич:

«Сестрі я ніколи не радив що-небудь робити, а вона не тільки вхопилася сама за ідеї, а й переробила сама після них увесь свій світогляд і всі свої відносини до людей і до життя; і де надібала перешкоду, там, або зломилася їй, або зломилась сама; зовсім вибилася із-під авторитету всякого, навіть із-під родичів; а коли її не можна було жити дома — вона втекла до Коломиї, і товчеться там у голоді й холоді, доки не дістане який заробок; і, завважте, сама — без ніякого чоловіка... Мені, справді, аж лячно за неї, як вона сама дасть там собі раду; але я її ніщо й відраджувати не думаю...» (лист до Франка від 28–30 жовтня 1879 р.)¹.

А в часі свого женецького перебування — зумисне доручив Франкові опікуватися скривдженою властями й виснаженою арештами сестрою у Львові. 30 січня 1879 р. Анну знову заарештовано в Косові, а 21 лютого 1879 р. перевезено до львівської тюрми. Підставою для арешту стали вилучені під час обшуку книжки, серед яких 12 примірників забороненого журналу «Молот», які 20 січня 1879 р. їй надіслав зі Львова Павлик, книжка Франка «Борислав. Картини з життя підгірського народу. Передр. з “Друга”» (Л., 1877), монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький», журнал «Громада». Як відомо з листа до О. Рошкевич, від 13 березня 1879 р., Франко таки переймався долею ув'язненої Анни:

«П[авлик]ова сестра сидить тут в арешті, а я не знаю навіть, за що і під котрим судією, як дізнаюся, а грейцари будуть — то хочу піти до неї на візиту. Ось також нещастя ся дівки чепило! Не дають лихі вороги дихати на світі» [т. 48, с. 167].

Відомо, що Франко неодноразово клопотався в тюремній адміністрації про дозвіл відвідати Павликівну, про що ретельно інформував її брата, але навідати тоді Анну таки не вдалося: спочатку через відмову судді Крігсайзена, а згодом через те, що знесилена арештом Анну перевели з камери до тюремного шпиталю Марії Магдалини (карного жіночого закладу Львова) [т. 48, с. 184] (лист до Павлика, написаний між 20 травня — 6 червня 1879 р.). Через відсутність у Львові Анниної родини, Франко взяв на себе усі клопоти, пов'язані з арештом дівчини — робив спроби відвідати її у львівській в'язниці, з'ясував обставини затримання, хід

¹ ІЛ, ф. 3, № 1604, арк. 523.

слідства, дізнавався про дати судових розправ, консультував Анну, як правильно свідчити в суді, врешті, сам був присутнім на всіх судових засіданнях у цій справі.

Детальний звіт про хід процесу та характеристики його учасників (прокурора, суддів, адвокатів, свідків, обвинувачених) Франко листовно надіслав Павликові (14 вересня 1879 р.), уже після того, як 13 вересня завершилось останнє судове слухання й оголошено вирок: «Всіх увільнили!» [т. 48, с. 207]. Франко під час судового засідання нотував усі свідчення, пообіцявши Павликові згодом подати «повний образ розправи». Врешті через місяць, 18 жовтня 1879 р., Франко листовно прозвітував йому, що Анна «з тюрми вийшла здорова і не змарніла» [т. 48, с. 219] й після кількох днів у Львові повернулася до Косова, де продовжувала навчати дівчат шиття й читання.

Ім'я Анни Павлик, яке вже було на слуху в судових властей, часто ставало «пришпиленим» й до Франкових арештантських справ чи попередніх розслідувань, у яких намагалися знайти між ними політичні зв'язки.

18 січня 1880 року Анну втретє заарештовують, цього разу зі сестрою Параскою, за звинуваченням у порушенні громадського порядку та підбурюванні селян проти державних органів влади. Франко мав намір відвідати сестер, але не зміг, бо й сам 4 березня 1880 р. був заарештований у с. Яблунові Коломийського повіту й згодом, разом з К. Геником та М. Колцуняком та ще кількома товаришами, «пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї против сестер Павликівен і селян Фокшеїв» (лист Франка до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р.) [т. 49, с. 247]. Про цей епізод Франко написав у спогаді «Як це сталося?» (вперше надруковано німецькою у віденському журналі «Die Zeit». 1903. № 167) під назвою «Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung» як своєрідний коментар до надрукованого у цьому часописі (1903. № 164–165) оповідання «На дні» у перекладі Карла Гельбіха), пояснюючи німецькому читачеві обставини написання цього твору:

«Взимку 1880 р., не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в селищі Яблунові, заарештували і відпровадили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у війта, правда, не вбив його, але все-таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді “за вербування членів до таємного соціалістичного союзу”, але сама вона не належала до нього» [т. 34, с. 375].

В Коломийській тюрмі Франко відсидів три місяці, і оскільки не був адміністративно закріпленим до цього повіту, то відправлений під ескортом поліції до місця народження, тобто в Нагуєвичі. «Сей транспорт по поліцейським арештам в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в

моїм житті» [т. 49, с. 247], — зв'язався письменник згодом Драгоманову (лист від 26 квітня 1890 р.)¹.

Одночасне перебування в коломиїській тюрмі Франка та Анни Павлик, очевидно, сколихнуло в його душі співчуття до знедаленої та переслідуваної дівчини. До того ж, спричинена поліційними цькуваннями, ситуація матеріальної й психологічної кризи, життєвої безвиході, в якій опинився Франко після свого другого арешту, спонукали його шукати бодай тимчасової життєвої влаштованости. Саме в тюрмі він прийняв рішення одружитися з Павликівною. Очевидно, йдучи на такий крок, Франко більше керувався не сердечними поривами, а сподіваннями на майбутню співпрацю з Анною, не криючись зі своїми шлюбними планами перед її братом, а своїм приятелем Михайлом Павликом (у листі, написаному після 25 серпня 1880 р.): «Сидячи в тюрмі, я думав <... >, щоб побратись нам з Анною і обоєм завести друкарню спільно з поляками» [т. 48, с. 240]. Про план з друкарнею, щоправда уже без колишнього оптимізму, обмовився згодом й Ф. Вовку в листі від середини жовтня 1880: «Був навіть час, коли я думав закласти у Львові свою друкарню, зазвати П[авли]кових сестер та й ще деяких і разом з ними самому стати наборщиками» [т. 48, с. 244].

Несподівана Франкова шлюбна пропозиція спровокувала тривалу інтимну колізію, втягнувши у вир перехресних епістолярних розмов не лише Франка з Анною, а й її брата та сім'ю М. Драгоманова, головно його дружину Людмилу. Про Франкове освідчення Павликівна розповіла братові (у листі від 6 вересня 1880 р.), скромно натякнувши, що сама про заміжжя не думає, віддаючи перевагу громадянській боротьбі, хоча свої умови подружнього життя женихові таки висунула:

«Франко казав мені, що хотів би ся зо мнов женитися. Мені ж віддавання цілком не в голові. Мені в голові: як би я могла розказати за свої й людські гаразди — більше ніц! Рівно ж я відписала йому так: що, як хоче, аби приїхав до нас, до Косова і був на господарстві в нас дома — то добре, пристаю, а не хоче так — то я інак не хочу. Хоч то мені, на правду, віддавання не в голові: але от, погадала м собі, що він сирота, сам, як билина в полі, на ціле своє життя не має до кого і до чого повернутись — то м тому так написала. Другий раз — тому, що мати прохає, щоб я конче віддалася: то хіба я лиш би м зробила мамі волю — більше ніц. Але рівно не зроблю, а ж потім не зможу розказати про свої й людські гаразди»².

По-людськи переживаючи за долю сестри найближчого приятеля, Франко не приховував реальної мотивації свого матримоніального плану, оприявнивши його вже в наступному листі до Павлика наприкінці жовтня 1880 р.:

¹ Див. про це: Калинович І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. Львів, 1967.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III: (1879–1881). С. 200–201.

«Жити з Анною я рішився тоді, коли сидів і мав час думати і передумати своє положення. Правда рішився не по любові, а по приязні. Головне затим питання тутка таке: чи приязнь вистачить для життя, приязнь, скріплена ще одним і, по-моєму, найсильнішим вузлом — спільною роботою? Я думаю, що вистачить. А як ви гадаєте?» [т. 48, с. 252].

Ця епістолярна риторика сумнівів виказує психологічну неготовність Франка до такого життєвого кроку, який, виглядало, був радше хвилимовим імпульсом під час його душевного розпачу, ніж вольовим рішенням навіть у суто прагматичній мотивації. Втім, Франко таки обдумував умови можливого співжиття з Анною, які стосувалися переважно матеріальних питань:

«Та й впрочім, і з другого боку біда: з чого жити? У Ваших, знаю, ґрунту мало, а компетентів досить. Тре буде мені побалакати з своїми, то перейдем жити в Нагуєвичі. Там і безпечніше, і ширше. У нас ґрунту коло 16 моргів на нас трьох братів і четверту сестру (котру тре буде сплатити) — в остаточнім разі мож буде жити, коби ще попри то мати літературний заробок, щоб було хоть на книжки, газети та на деяку поправу в господарстві» [т. 48, с. 252–253].

Обговорити цю справу Франко мав зі своїм вітчимою на Різдвяні свята. Насамкінець приватної листовної частини він запитав Павлика, «як переказати що-небудь для Анни?», спричинивши шквал листовних обурень приятеля, що їх він вилив у листі до М. Драгоманова (від 12 листопада 1880 р.):

«Або й те: питає мене, як йому порозумітись із сестрою, від якої він був 11/2 милі, 5, а тепер 35 миль, а я за дев'ятьма горами й дев'ятьма водами, у десятім царстві?! І то навіть не йде про Київ, а про Коломию, 8 годин від Львова <...>. Що ж мені звідси 48 годин до Африки і львов'янам прийдеться в мене справлятись про Коломию в другій частині світу. Ну, та це вже такі речі, що їх трудно когось навчити»¹.

Сама Анна зумисне не афішувала цієї справи, вдаючи перед братом, що не цікавилась подальшою розв'язкою матримоніального рішення Франка. У листі до Михайла з Косова від 25 грудня 1880 р. вона лише принагідно запитала: «а скажи дещо за Франка»². На що той відповів практичною порадою: надіслав Анні гроші на дорогу до Львова, аби сама їхала до Франка, причому не посвячуючи в це останнього. Для дівчини цей приїзд став ніби «відкупом з пекла», бо в Косові її сватали за якогось німця з Калуша, який їй не подобався. Але й у Львові її стосунки з Франком надалі залишались невизначеними: «З Франком я ще докладно не знаю; але ще буде час знати», — писала братові³.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 255.

² Там само. С. 311.

³ Там само. С. 332–333.

Водночас, сумніви Франка щодо майбутнього сімейного життя з Павликівною щоразу посилювалися, балансуючи поміж «зглядами практичними» й теоретичними (тобто реальними засадами подружжя). Франко опинився в ситуації психологічного екстремуму, коли, з одного боку, над ним тяжіла обітниця даного Анні слова побратися з нею й захистити від тюремного свавілля, а з іншого, щоразу більше промовляв голос холодного чоловічого розсудку, ті ж «практичні згляди», тобто реальна життєва і матеріальна ситуація, яка не дозволяла Франкові втілити задумане й ошчасливити Павликівну. Тому понад усе він прагнув якось по-людськи розв'язати делікатну проблему, спромігшись врешті на відвертий лист М. Павликові 29 січня 1881 р.:

«Тисячні гадки мене зносять, а коли прийдеться їх ясно сформулювати, то хоть що дій, все годі. <...> Дивно мені на душі і чогось страшно. Не беріть сього з невластивого боку. Мені не йде о власне чуття, о власне, так сказати, серце, — чорт з ним <...>. Все мені здається, що в тім згляді у нас тепер навіть для людей переконаних і бажаючих найбільшої свободи чувства і життя мусять все-таки при розв'язці власного питання жіночого переважати згляди практичні. Отаке й моє з Анною. Практичний згляд каже: охоронити її від посіпак, від нужди і всякого силування дома, і сього було для мене досить, щоб приречи подружитись з нею. Я Вам давно писав, що се зв'язок не з любові, зв'язок не по теорії. Але хіба ж се важна річ? Хіба ж усе наше життя йде по теорії?» [т. 48, с. 266].

У цій ситуації Франко став заручником власної шляхетної місії й чоловічої обітниці — врятувати та захистити обездолену Анну хоч би й ціною своєї моральної й почуттєвої невдоволеності. Втім, коли осмислив цю справу більш раціонально, не піддаючись емоційним напливам, зрозумів, що не здатен уберегти дівчину передусім від матеріальної скрути, злиднів і поліційного переслідування, бо й сам перебував у затяжному злидарстві й був політично поскрибованим. Не менше, вочевидь, гнітив його тягар власного «фальшивого положення» стосовно своєї і Анниної родини. Своїми сумнівами звірявся він М. Павликові, виклавши всі аргументи неможливості такого співжиття з матеріального погляду, бо ані в Косові, ані в Нагуєвичах й тим більше у Львові сім'я не могла б вижити без елементарного зарібку, а наражати Павликівну на таку ж нужду Франко не хотів і боявся:

«Про себе я не дбав би, — будь я сам собі, я би й не думав о тім, а йшов наперед з зав'язаними очима. Але на таке в'язатись з другою людиною, котрій би іменно хотілось влегшити і її важкої долі?..» [т. 48, с. 268].

Не бажаючи перетворювати це завідомо нещасливе подружжя у фікцію та авантюру, Франко проте не відмовлявся надалі допомагати Анні, шукаючи тепер уже іншого, більш виваженого та оптимального способу: «Я думаю, що треба захистити Анну, хоть би й на крайнє прийшлося, — але прецінь мені здається, що все-таки, доки до крайнього, чоловік повинен шукати й кращого» [т. 48, с. 268].

Про реакцію Павлика на такий повен сумнівів Франків лист відомо з його відпису до Людмили Драгоманової:

«Вчера дістав лист від сестри, котра приїхала до Львова, до Франка. Сестра пише, що дома їй нема супокою через женихів, а Франко радиться, що йому робити: чи дружитись з нею і де й як жити??! Я ще не відповів, бо й треба післати грошей хоть трохи (вони обоє мерзнуть і голодують) <...> Вони ж просять відповідати якнайшвидше. Сестра, очевидно, хоче йти за Франка. Хотілось би, щоб і Ви прочитали лист та запізно буде, бо тут ні з чого жити сестрі: у неї 60 кр. І штука, знаєте, дуже сложна. Від учора ходжу, як дурний і доси не знаю, з якого боку почати» (лист від 3 лютого 1881 р.)¹.

Проте, Павлик таки вирішив опертися на матримоніальний досвід Драгоманівського подружжя й надіслав їм тоді обидва листи — Аннин та Франків — звернувшись за порадою. Разом з тим підготував й відповідь Франкові, спочатку погодивши її з Л. Драгомановою:

«відписую 1) Франку, що без любови я йому не раджу; особливо ж не раджу, коли він не чує себе в силі взнати чужий світогляд, не пошкодити йому “словоізверженнями”, а напротив того популярно передати Анні всю свою позитивну вмілість; не раджу також братися до хліборобської праці й покидати Львів та йти на село, бо однак з того не буде толку з ніякого боку. Обом же раджу не спішитись, а розважити добре, а коли прийде до чого, то раджу сестрі завше йти своєю дорогою, бо Франко й тут може напутати своїм політиканством»².

Втім життєвої поради стосовно Франка й Павликівни від Драгоманових не було. Шляхетне подружжя воліло не втручатись в чужі особисті справи й більше того — щось радити. Тим часом в інтимних стосунках Анни з Франком наступила павза. Хоча Франко й очікував відповіді від Павлика, він давно вже для себе все вирішив. Якраз в день написання Франкового відвертого листа приятеліві Анна приїхала до Львова з наміром оселитися тут й знайти роботу, та найголовніше — бути ближче до Франка.

«Щодо Анни, то її мешкання залежить від того, де є робота і відки їй наручніше ходити. О арештуванню, думаю, ніщо й гадати, бо за що ж би? А доки є робота, доти їй мож у Львові бути безпечно» [т. 48, с. 270], —

писав Франко Павликові (20 лютого 1880 р.). У Львові Павликівна винаймала кімнату у шевця Францішка Кучковського по вул. Галицькій № 7. Тоді за нею вівся негласний поліцейний нагляд.

У листі до брата зі Львова Павликівна повідомляла про реальну ситуацію зі своїм заміжжям. Родина в Косові неухильно спонукала дівчину зробити шлюбний

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 342.

² Там само. С. 345.

вибір на користь місцевого парубка, мало вірячи в серйозність її взаємин з Франком та шансів на їхнє одруження. Проте вона не полишала надії на подружжя з Франком й переконувала в цьому сім'ю:

«Я всім сказала, що хочу Фр[анка], то вони не дають віри, кажуть, аби м вибирала з тих, що до нас ходять, а Ф[ранко], кажуть, ніколи не був та й не віримо, що він би женився. Вуйко Петро лиш один повірили і казали, що то би добре було <...>» (лист до брата від 21 лютого 1881 р.)¹.

З практичного боку Аннин вуйко навіть радив шляхи матеріального забезпечення майбутньої сім'ї: повернути у власність заставлену частину родинного ґрунту в Підковалево, бо

«Ф[ранко] хоть би не робив на ґрунті, то то би завше було добре, бо ми би продавали траву щороку і купували хліба. Могли би м жити спочатку в Нагуєвичях, а пізніше вернули би м до Косова і там-таки були раз назавше»².

Сподіваного взаємного зближення чи інтимного потепління стосунків у Львові між ними так і не відбулося. Анна душевно звирялася братові (у листі від 4 березня 1881 р.) про свої сердечні справи, не криючись у терпеливими чеканні Франкової взаємності та проте неухильно дотримуючись усталеної гендерно-матримоніальної субординації:

«За Фр[анка] я докладно ніч не можу знати, бо я з ним тут мало буваю, а по другім, як би м бувала і часто, то не випадає мені говорити о женінню. Якби Ф[ранко] сам мені говорив, то добре би було; я би тогди і докладніше могла знати. Ф[ранко] то мені таки найліпше подобався з усіх, але що з того — коли відай не буде як уштудерувати, аби Підковалево дістати»³.

Про затаєні шлюбні очікування з проекцією на Франка свідчать також Аннині розмисли про формат їхнього можливого одруження, що мало би відбутися без надмірного весільного антуражу саме у Львові, а не в Косові, де існувала особлива традиція шлюбного церемоніалу:

«Мені як би прийшлося шлюб брати з Фр[анком], то би м взяла тут, у Львові, для того, що тут можемо маленьким дуже коштом зробити все, бо весілля не було би жадного, лиш шлюб взяти та й кінець; навіть мож без дружбів і дружок, а найголовніше то, що мож без музики обійтися. У Косові така вже встанована, що без музики ані руш, а музики найменше 8 зр. коштують. Тут могли би м обійтися, як самі хотіли і не потребували би мама ніч заходитися та й коштувати»⁴.

Хоча бачитися з Франком від часу перебування у Львові Павликівні доводилося не раз, про давні плани щодо одруження між ними уже не згадувалось. Дівочі

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 373.

² Там само. С. 374.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 375.

сподівання стали гірким розчаруванням й особистою поразкою. Рішуче з'ясувати досі непевні стосунки й статус цих взаємин Анна хотіла спочатку в листі до Франка, але несподівані запитання від нього до співучасті в журналі «Світ» змусили її витримати павзу.

«За Фр[анка] я була написала дуже великий лист, чому на нього жалую, і хотіла м до Тебе післати, але прийшла м перед висланням до Франка, а він мені сказав, що приймив би до газети, якби м що написала. Мене це втішило і лист пірвала м. Буду видіти надалі, що й як буде. Франко мені видається гоноренький та й відай таки так, не інакше, бо до мене, де я сиджу, не прийшов би. Я до нього також не пішла б, якби не товариство соціалістичне й книжки. Жалую на нього, за що жалую, а за то навиджу, що соціалізм не покидає. Він коби ще так зрозуміліше трохи писав для людей, то би було дуже добре. Тебе прошу, аби с ніц Фр[анкові] не споминав, що він не приходить, де я, він може для того встидається приходити, що я в пивниці сиджу. Я де інде не могу сидіти, бо нема з-за чого», —

душевно звирялась Анна братові (у листі від 21 березня 1881 р.)¹. Подивовує стійкість характеру й шляхетність душевних почувань дівчини, через які не змогла сердечно відкритись Франкові, домагатись свого жіночого щастя, шукати бодай найменшої нагоди для побачення чи зближення. Тоді як Франко нарешті рішуче вмотивував своє рішення й переміг чоловічі сумніви та почуттєве мучеництво раціональним висновком. Про свої тодішні взаємини з Анною відверто оповідав Павликові (лист від 11 квітня 1880 р.):

«Насамперед щодо Анни. Вона потрохи й справедливо жалується, що мало видаюся з нею, правду кажучи, у мене раз у раз робота, і в неї, звісно річ, так само, — значиться, ніколи. А друге й те, що якось ніколи не можемо розговоритися як слід, а, може, й не маєм собі що сказати, або я знаю. О женитьбі я ані з нею не говорив, ані до Вас не писав, бо й що тут говорити? Я старавсь пересилувати сам себе настільки, щоб женитьба наша була по можності скріплена й любов'ю, але досі не встиг. Впрочім, і друга річ, матеріальні обставини, як Вам звісно, такі, що натепер о таким ділі й думати не мож» [т. 48, с. 283].

Фактично, в цьому зізнанні й крилася реальна причина Франкового зрезигнування шлюбних планів з Павликівною. Він не наважився засновувати подружжя лише на співчутті, жити з жалю, без мінімального вияву чоловічої чуттєвості. Анна шляхетно відступила, без затаєних образ й не поривала дружніх взаємин з Франком, збувши усю цю неприємну для неї любовну колізію коротким листовним висловом до брата (лист від 15 квітня 1881 р.): «В останнім моїм листі було написано, що

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 403–404.

я Франка не хочу, щоб зо мною женився. Не знаю, чи ти його дістав?»¹. Писаний цей лист був тоді, коли Франко, 14 квітня 1881 р., навіть не повідомивши й не попросившись з Анною, покинув Львів й поїхав до Нагуєвич — «без надії навіть вернути сюда ще коли-небудь, поки не найдеш якийсь заробок і не будуть сплачені борги» [т. 48, с. 283]. Втім надалі Павликівна ніколи не переносила наслідків своїх особистих нещасливих взаємин з Франком на ґрунт їхньої суспільно-громадської співпраці, зумівши розсудливо відмежувати приватне від загальносуспільного. Таким був вислід цієї історії.

З часом тема Франкового одруження з Павликівною більше не зринала ані в його приватних зустрічах з нею, ані в листуванні з її братом, який, повернувшись 1881 р. зі Швейцарії, таки ще мав надію якось вплинути на це, та марно. Пізніше, в листі до М. Драгоманова (1884), М. Павлик розповідав про сподівані перспективи сестри у Львові, згадавши, між іншим, й про її матримоніальні устої:

«Правда: як буду стояти трохи ліпше, то возьму сюди з Коломиї сестру, щоб тут привчилася до пошти й телегр. Вона до того має велику охоту, і це дасть їй ліпший зарібок, ніж прокляте шиття, над яким майже даремне сидить день і ніч <...>. Для старшої досі не знайшлося відповідного мужа, вона може жити тільки з вповні образованим і людяним чоловіком, ну, а такий її не візьме, бо не має ані крейцера за душею. А втім **вона не має охоти виходити заміж...**»². «І Анна Павлик залишилася незаміжня. Вона не знайшла дороги до серця Франка, для того їй може багато не доставало, але вона зуміла з гідністю зійти з його дороги, бо мала те, що й сьогодні є найціннішим виявом жіночої рівноправності — характер. Цю силу й стійкість її характеру цінив Іван Франко, коли задумував із нею одружитись»³, —

аналізувала складні перипетії цієї інтимності Ірена Книш.

Людмила Драгоманова

Дружина Михайла Драгоманова, Людмила Михайлівна, від часу Павликового побуту в Женеві стала одним з найголовніших медіаторів і менторів у дискурсі особистісних колізій Павлика, зокрема й з Франком. У тривких контроверзах приятелів Людмила Драгоманова епістолярно врегульовувала їх взаємини, хоча відверто й симпатизувала Павликові, намагалась стримати його опозиційний запал. Зокрема, фігурувала у прецеденті з «Листом до людей», якого Павлик із Женеви наполегливо просив Франка розповсюдити у Коломийському старостві. Франко ж категорично відмовлявся поширювати подібні дописи, які мали суто приватний характер, відверто пояснивши Павликові (в листі від 31 грудня 1880 р.), «чи воно тактовно і потрібно розказувати народові свої домашні справи». При тім в листовних своїх

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 428.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. IV : (1882–1885). С. 307.

³ Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. Вінніпег, 1956. С. 48.

розмислах з Павликом Людмила Драгоманова глибше зачепила тему перманентних неузгіднень між двома приятелями й навіть радила Павликові шукати надійнішого спілняка, ніж Франко. В посланні до нього (від 5 січня 1881 р.), зокрема, писала:

«Ваші з Франком обоюдні відносини мене глибоко уражають тим більше, що не знаю їх причини. Між Вами діло якое то гостро стоїть: мені дуже це жалко, бо ви обидва люди потрібні для діла і дотепні до його. По мойому, Франко дуже особисто віднісся до Вас і до Вашого листу і мені це не подобалось в йому <...>. На счет же того, що Франко каже об дуже особистім напрямку вашого листа, мені здається, що він не вчитався в його і за особистими справами не доглядів чого другого»¹.

Ознайомившись через Павлика з Франковим листом від 31 грудня 1880 р., Л. Драгоманова висновувала, що Франко «чоловік не із дуже смілих, значить його треба брать який він єсть і шукать другого чоловіка для діла, де треба більше сміливості»², втім застерігала Павлика не відписувати йому занадто гостро: «як мені прикро б було, щоб ваші добрі відносини з ним пірвались. Він таки не заурядний чоловік»³.

Ольга Франко

Жінкою, яка суттєво визначала амплітуду взаємин обох приятелів, стала Франкова дружина — Ольга Федорівна. Відомо, що 1886 р. Павлик був частим гостем у Франків, які тоді у травні щойно побралися. Він ходив до них за платню обідати та користувався Франковою бібліотекою⁴, щоправда, згодом ці візити припинилися, бо «столівник» не мав чим заплатити, а Франкова за це «дулась і хмурилась»⁵, врешті відмовивши в обіді. Тому М. Павлик бідкався, що крім обіду, втратив ще й можливість користуватись бібліотекою й спілкуватись з Франком.

Загалом, стосунки Павлика з Франковою дружиною мали характер відкритої контрверсійності й антипатії. Тема «Франчихи» (саме так Павлик називав Ольгу) не раз спливала в його листуванні з М. Драгомановим. Тому свідчення Франкової доньки Анни, вочевидь, були небезпідставними:

«Щоб маму понизити, [Павлик. — А. III.] поширював між громадянством для неї назву “Франчиха” — назвище, прийняте тільки на селі, але принизливе в місті, де всі собі “панькали” <...>. Мама скоро помітила його фальшивість і старалася позбутися його з хати, але тато заступався за нього перед мамою, бо його довір’я і доброзичливість до Павлика були непорушні»⁶.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 322.

² Там само.

³ Там само. С. 323.

⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1912. Т. V : (1886–1889). С. 129.

⁵ Там само. С. 143.

⁶ Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина // Спогади про Івана Франка / упоряд. М. І. Гнатюк. Вид. 2-е допов., переробл. Львів : Каменяр, 2011. С. 675.

Анна згадувала, що Павлик був «одним з постійних, майже щоденних, відвідувачів» їхнього дому, нерідко зловживаючи гостинністю батьків й поширюючи про сім'ю неправдиві чутки:

«Він безоглядно користувався гостинністю мами, був постійним столівником у нас, а за це все розносив між людьми всі наші домашні справи, щоденне змагання моїх батьків з недостатками, негосподарність мами представляв у найгіршій світлі»¹.

У стосунках Павлика із батьком Анна вбачала деструктивний й корисливий вплив «фальшивого друга»: «безмежно заздрісний за геній тата і його вплив на громадянство, відіграв роль малого Макіавеллі»².

Напружені стосунки Павлика з Ольгою Федорівною особливо загострились у часи Франкового віденського періоду. Навіть у частих своїх непорозуміннях з приятелем Павлик вбачав слід й вплив його дружини:

«між мене і Фр[ан]ка влізла клином Франчиха, котра стає чим раз більше безтолкова і зла, а він, по своїй слабохарактерності, нічого їй тут не скаже, і я завше виходжу дураком» (лист М. Павлика до М. Драгоманова від 30 жовтня 1894 р.)³.

Довідавшись, що Павлик відмовляв чоловіка від докторату та схилив натомість продовжувати співпрацю в газ. «Kurjer Lwowski» і «Народ», Ольга заборонила Павликові турбувати Франка своїми листами у Відень⁴. Цей інцидент призвів до листовного з'ясування стосунків між обома приятелями. Павлик першим, у листі, писаному наприкінці 1892 р., виправдовувався перед Франком за своє прикре непорозуміння з його дружиною, яка начебто перекрутила Павликів лист, звинувативши його в тому, що хоче відірвати чоловіка від «Народу», натомість наголошував, що навпаки, протривав Франковому перебуванню у Відні, яке «відриває бодай на час від практичної роботи м[іж] і[ншим] і в “Народі”»⁵. Відпис Франка (2 січня 1893 р.) був жорсткішим, у ньому адресант дав Павликові зрозуміти, що його «роль ментора фамілійного» і втручання в суто родинні справи є абсолютно неприпустимими, а далі — дистанціювався від участі в Павликовій «перестрілці» з дружиною, хоча, як видно з цього листа, Франко обстоював все-таки позицію Ольги, як самостійної жінки, яка «має повну автономію чуття, і думання, і говорення» [т. 49, с. 374]. Франка в цій прикрій ситуації дратувала власна роль «бездушної кукли, котру кидають і попихають то сюди, то туди», зважаючи, що мусів би, або «завдати брехню жінці», або «зробити кривду» «найліпшому приятелеві» [т. 49, с. 374]. Тому відверто

¹ Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина. С. 675.

² Там само.

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1911. Т. VIII : (1894–1895). С. 144.

⁴ Там само.

⁵ ІЛ, ф. 3, № 1612, арк. 599.

заявив Павликові, що накладає табу на власні сімейні справи. Та свою суперечку з «Франчихою» Павлик й надалі листовно утрирував цього разу перед Драгомановим, висновуючи про негативний вплив Ольги як на його взаємини з Франком, так і на самого Франка, зокрема, вважаючи її мало що не психологічним індикатором Франкового характеру:

«між нами нема гіршого посередника над його жінку. В ній, мов у дзеркалі, ярко відбилися всі добрі й лихі боки Фр-ка, а так як вона слабшча розумом і образованием та ще й пририта дітьми й т. и. сімейними злиднями, то вона стала просто коректурним листом із масою таких помилок, що мусять бісити такого прихильника жіноцтва, як я <...>» (лист М. Павлика до М. Драгоманова від 24 січня 1893 р.)¹.

Павлика ображало те, що Ольга закидала йому заздрість на Франків докторат, на що той виправдовувався:

«Моя “зависть” до него була майже завше та, щоби він не робив таких помилок і мені просто лячно подумати, що він, пустившись на професуру, мусить перечеркнути усе зроблене ним добро, — та й зробити це дурнісінько. По слабохарактерности він на це спосібний, особливо тепер, коли над його сім’єю висить жебрача бідність. Оце й уся моя амбіція супротив Фр-ка; зрештою, бажаю йому всякого добра»².

Але якраз через втручання «Франчихи» Павлик вважав свої стосунки з Франком «попсованими, мабуть, на завше»³ й нарікав на Франка, що посвячує у їхні спільні справи дружину, «з чого у неї виходить хаос і почасти й шкода для справи, котру вона путає»⁴.

До речі, у віденський період Франка його взаємини з Павликом і без Ольги були напруженими. Листування між ними, фактично, не велося через ряд обставин, про які Павлик звіщав М. Драгоманова в листі від 3 грудня 1892 р. Передусім дорікав Франкові за те, що байдужо збув справу із полагодженням акту оскарження судового рішення засудженої Анни Павлик. Перебуваючи у Відні, Франко мав опікуватися цією касацією, перекласти скаргу німецькою, знайти адвоката та людей, які б покрили судові витрати за апеляцію. Але Франко «і жалоби не перевів, і взагалі забув справу»⁵, через що Аннин вирок у Відні було підтверджено з наступними адміністративно-судовими ускладненнями для підсудної. Ображений Павлик тоді свідомо уникав контакту з Франком з кількох мотивів:

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1911. Т. VII : (1892–1893). С. 134.

² Там само. С. 137.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 149

⁵ Там само. С. 103.

«скажу, що мені тепер Франко тричі чужий: безпардонно прогрішив перед сестрою своєю байдужністю, через що головно вона й покутує; радить мені перестати видавати “Народ” і довів до того, що ми тепер навіть не можемо переписуватися» (Лист до Драгоманова від 16 грудня 1892 р.)¹.

Щоправда, у часі Павликових безуспішних шлюбних пропозицій Наталії Кобринській у 1888–1889 рр., зв’язуючись про свої матримоніальні плани Людмилі Драгомановій, він протиставляв «нелюдськість» галичанок простоті наддніпрянських жінок, маючи на увазі — Кобринську і «Франчиху»:

«Думав найти собі жінку на Україні, якби був туди поїхав (галичанка ні одна за мене не піде, а зрештою вони якісь недолюдки против росіянок; от Франчиха звичайнісінька російська панночка, а й то куди простіша й людяніша від найпоступовішої галичанки — Кобринської)².

Загалом, увага до теми жіночого медіаторства чи посередництва у контактологічному дискурсі Івана Франка й Михайла Павлика є ще одним кроком до об’єктивного висвітлення цих взаємин, не скутих якоюсь аберативною матрицею ділового консенсусу, а, навпаки, таких, що виявляють характер їхніх розбіжностей, зокрема й у приватному житті. Зчаста та чи та жінка, згадана у дослідженні, коригувала ці стосунки, впливала на них, оприявнювала якісь певні гендерні установки чи власні очікування. Кожна зрештою по своєму залишила свій жіночий слід у взаєминах обох чоловіків.

«THERE IS NO WORSE MEDIATOR BETWEEN US THAN HIS WIFE» (A WOMAN’S TRACE IN THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN IVAN FRANKO AND MYKHAILO PAVLYK)

Alla SHVETS

Among the long, versatile, controversial, emotionally unstable relations between Ivan Franko and Mykhailo Pavlyk, another type of relationship stands out: one related to women. We are talking about at least four important women: Olha Roshkevych, Liudmyla Drahomanova, Anna Pavlyk, and Olha Franko. Although the figures of these women are not connected with the main motives of business cooperation and professional interests of both comrades, their presence left its mark on these male relationships, significantly adjusted them, and even influenced their character, behaviour, and reception in society.

Keywords: marriage plans, family, rivalry, comrade, conflict, woman, correspondence.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1911. Т. VII : (1892–1893). С. 109.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1912. Т. V : (1886–1889). С. 347.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА «НА ПОЗВАХ» ІЗ ГАЛИЦЬКИМ ЧОЛОВІЦТВОМ. МИХАЙЛО ПАВЛИК ТА ІНШІ

Сергій РОМАНОВ

Ствердити, що наприкінці XIX століття людські взаємини починалися гендерними стереотипами й ними ж визначалися, було б завеликим спрощенням. Однак ігнорувати цей чинник так само не випадає. Відома історія з Василем Стефаником, доведеним знуцаннями в гімназії ледь не до самогубства, годна правити своєрідним засновком до входження в епоху. Можливо, підказка сліпої жебрачки Павліни, єдиної співчутливої в місті людини / жінки, врятувала життя майбутньому класику. Та ще більше годилася на роль рятівниці «страшна панна», з якою, дізнався Василь, він замешкує по-сусідству. Тою панною була соціалістка й безбожниця Анна Павлик, спілкування з якою мусив уникати кожен порядний учень гімназії. До останніх юний Стефаник, увіч, не належав, тож із «ворохобницею» заприятелював. Уплив, який справило на хлопця це знайомство годі переоцінити. Дивним, однак, буде не цей вплив, а якраз те, що значно менше Стефаника захоплював Михайло Павлик. Хоча, здавалося, становив собою як чоловік громадської ваги й письменницького хисту виразніший інтерес.

Натомість ледь не зворотний приклад з Ольгою Кобилянською, представницею одного зі Стефаником творчого покоління. Її постать Анни якраз більше знеохочує, знечулоє, аніж пориває. У стосунку до політичних рухів, буковинська повістярка спеціально обумовлює неприйнятні для себе гендерно лімітової ролі. У листі Осипу Маковею, шойно вправляючись в іронічному кокетстві, вона озвучує вже готове рішення:

«Павлик займається нашим жіноч[им] товариством, але помиляється зовсім в тім, если думає, що я хто знає який діятель або що буду виступати в тім смислі як його сестра Для мене жіноч[е] питання — точка поборена»¹.

Важливо вточнити, що ця «побореність» має чинність саме як подоланий етап світоглядно-організаційного виміру, з одночасним переходом на інший рівень жіночого самопозиціонування. У відповідній літературі цей рівень визначають «фемінізмом другої генерації». Тож у такій перспективі «жіноче питання» для цитованої авторки не втрачало актуальності ніколи.

¹ Кобилянська О. Лист О. Маковею від 03.IX.1895 // О. Кобилянська. Твори : у 5 т. Київ : Держлітвидав України, 1963. Т. V : За ситуаціями. Статті та спогади. Автобіографії. Листи / Упор., підгот. текстів та прим. Ф. Погребенник. С. 283.

Сказане вповні стосується і посестри Кобилянської Лесі Українки. Її знайомство з Михайлом Павликом належить ледь не до хрестоматійних виявів доби, тобто її, доби, гендерної векторованости. У своїх оцінках юної поетки з Волині галицькі «передові чоловіки» Іван Франко та Михайло Павлик, поміж іншого, виступали як «мітотворці». Думається, ситуативно їхні ролі є сенс визначати саме так. У відгуках обоє були співчутливо-нещадні, рівно ж як прозорливі, позитивні й поблажливі. А дістаючи приватну інформацію від родини, не вважали за потрібне зберігати її конфіденційність. «Криллате» порівняння першого — «хвора, слабосила дівчина... ледь не одинокий мужчина на всю соборну Україну» — одразу мало призначення риторичного прийому в публіцистичній полеміці. Тоді як епістолярний дискурс другого покривав не менш значуще поле міжособистих контактів. Варто дати враження першої зустрічі, відбите у листі Павлика Драгоманову. Тим паче, що воно, це враження, тиражуватиметься потім і в зверненнях до інших адресатів:

«Ну, а Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більший жаль, що, бідна, не живе, а мучиться. Що би то чоловік дав, якби такий людині помочи. Та ба, на це мало й з Богом битися»¹.

Духом цього інформативного співчуття, з останніми відомостями про наслідки берлінської операції, пройнято й супровідний допис до пересланого Кобилянській першого листа майбутньої подруги. Слід було аж чекати особистих зустрічей, аби переконатися, що міт «про велику хвору» — то таки великою мірою міт.

Лінією взаємодії, протилежною співчуттю, та природою і наслідками напрочуд йому близькою, стало, як не дивно, ігнорування. Воно не обов'язково мало бути відвертим, зазвичай проявляючись риторичними формами уникання, замовчування, оминання. Визначало цю фігуративність відчуття необов'язковості самих стосунків. Адже все, чим перейнята інша / нетака, в суті своїй не здається потрібним і важливим, сумнівно, щоб навіть реальним. Неповноцінність, неповносправність, словом неповнота, слугує тут запорукою пливкого, а то й підозрілого результату.

Рокованість на поразку, або казали по-іншому, на ніщо, закладено вже в самій природі «слабкої статі». Відома ще з античності, а остаточно утверджена в середні віки, ідея жінки як випадкової, недовершеної істоти, різновиду «невдалого чоловіка», мала кілька опорних конотацій. З-поміж найбільш уживаних виокремлюється остання, де маскулінно-імперативній досконалості протистоїть, нівелюючи, тобто псуючи і спотворюючи, фемінно-аморфна обмеженість. Тому її слід розглядати (що охоче й робилося) різновидом відхилення, хвороби, подекуди й девіації. Жінка — ідеальна Інша, через яку чоловік пізнає себе (порівнюючи оригінал і

¹ Павлик М. Лист М. Драгоманову від 18.II.1891 // Леся Українка. Документи і матеріали 1871–1970 / Упор. І. Бутич, Я. Дашкевич та ін. Київ : Наукова думка, 1971. С. 70.

невдалу копію), але не долучає її до справжнього життя, де вона однак ні до чого вартісного не здатна. Адже сфери її «діяльності» — химерне, ефемерне, ілюзійне.

Шлях, яким українки модерної доби ставали собою, передбачав, та що там — вимагав долання перешкод куди більш значущих за соціальні табу. Перетворення Лариси Косач на Леся Українку / Дочку Прометея, як, скажімо, й Ольги Кобилянської на Гірську орлицю (іноді, за потреби, горлицю), санкціонувалося чоловіками. І навіть у цих маскулінних означниках, відбувалося не завдяки, а всупереч. Скепсис щодо можливостей жіноцтва представляти культуру / країну мало коли був таким необ'єктивним, як за часів порубіжжя. А упередження, форматування й спрощення ними зробленого довелося знешкоджувати аж у поколінні наступному.

Український досвід у цих контекстах не унікальний, в чому й переконалася Леся Українка, живучи на Балканах.

«Бути в Болгарії жінкою, — повідомлятиме вона М. Павлику, — се не дуже то цікава доля, я б принаймні не хотіла. <...> В Росії хоч біда й лихо, та хоч людей добрих багато і товариство тебе за людину, а не за мавпу вважає, а тут, хто не має доброї сім'ї, як от Ліда [кузина, старша донька Драгоманова. — С. Р.], то чисто хоч об стіну головою бийся. Та, врешті, в Галичині теж трошки до сього подібне життя (я говорю про життя жінок, наскільки про нього чула). Жінкою тут погано бути, а дівчиною ще гірше, якби тут почати так жити, як живуть всі мої знайомі дівчата, то можна б стати притчею во язецех. Я вже й так два скандали зробила: пішла з Радою [кузина, молодша донька Драгоманова. — С. Р.], в театр (дві дівчини сами!), а потім ще й на вибори ходила дивитись, аж у самий виборчий двір залізла, — сим я вже й Ліду і її чоловіка перелякала! Я вже не споминаю про те, що я й тут не покинула звичайки “просторікувати”, а се, певне, тутешнім панам і паничам зовсім скандальним здається»¹.

Достеменно невідомо чи «скандальними» такі міркування здавалися адресатові цих слів. Та вочевидь листи болгарської кореспондентки він читав, коли не цілковито схвалюючи, то з непідробними інтересом. Дописи, що не рідко набирали форм хроніки життя родини Драгоманових, особливо цінні саме біографічними проєкціями. Зокрема таким постає розкриття ситуації старшої кузини, повністю замкнутої на синові й чоловікові:

«Для неї, по-моєму, велика шкода, що вона не пішла на ширшу дорогу, а зачинилась у сім'ї сливе виключно, — на дрібницях розтратила свою вдачу. Врешті се, може, роздумування старої дівчини *in spe* (на перспективу. — лат.), краще тих родинних справ не чіпати. Тільки, не знаю, мені чогось шкода тих жінок, що приносять такі великі (і хто знає, наскільки потрібні) жертви. Я, здається, не могла б так офірувати себе, мого альтруїзму на се не стало б»².

¹ Українка Леся. Лист М. Павлику від 20.VIII.(01.IX).1894 // Леся Українка. Повне акад. збір. тв.: у 14 т. / Луцьк, Волин. нац. ун-т. ім. Лесі Українки, 2021. Т. XI. Листи (1876–1896). С. 320.

² Українка Леся. Лист М. Павлику від 31.XII–01.II.(12.II).1895 // Там само. С. 347.

Перевірити свій альтруїзм авторці випала нагода в 1903 році. Саме тоді гостро постала необхідність упорядкувати архів М. Драгоманова, взятися за що й запропонували небозі вченого. Однак... Однак визнаючи вагу майбутньої роботи, вона рішуче відхилила пропозицію, умовою якої ставилась відмова від того, чим жила ціле своє життя.

«Може той архів, — писатиме М. Павликові, — для якого я, “розуміється, мусіла б” (кажете Ви) зробити таку жертву, і вартий її, може одно слово з нього варте більше ніж всі мої слова минулі і ще не народженні, тільки у мене рука не здіймається на *таке* самовбивство, я ще не маю сеї одваги, я ще не нажилася душею, я ще навіть як слід не спробувала своєї сили — і маю вже її занедбати, придушити, “скинутися”? Ні, не маю одваги, хоч киньте в мене камінем. Не можу»¹.

У цьому сенсі покоління порубіжжя, мабуть, чи не перше в нас покоління, що так рішуче й послідовно відстоювало своє право на свободу самореалізації. Право, якого не мали, не могли собі дозволити попередники.

У всій складності й навіть трагізмі цю проблему окреслено в одному з листів до Франка того ж 1903 року. Саме в мистецькій іпостасі «каменяра» Леся Українка розгледіла фатальну для митця колізію розриву (чи роздвоєння) поміж покликанням і обов'язком. Дуже делікатно, а все ж із рішучим ствердженням своєї позиції вона й повела мову зі старшим товаришем. Колишній учень Драгоманова, Франко, як і вона, чи не одразу засумнівався в суто тенденційному призначенні українського письменства та його націленості на російські зразки. Тут позиції «драгомнівки» й прихильника «іншої лінії» зійшлися. Десь так послідовно, як розходились ці позиції з рішучим «драгоманівцем» Павликом. Із ним Леся Українка могла обговорювати які завгодно теми, та майже скрізь і всюди обходила питання художньої творчості товариша. Таке оминання й замовчування — неодмінне свідчення критичного, ба й негативного сприйняття авторкою здобутків колег по перу. Робилось це не так із нехоті завдати урази літератацьким амбіціям, як через мало розроблений на ті часи інститут публічного обговорення і критики мистецьких здобутків. Хоча грали свою роль і особисті взаємини, поширині зокрема й на царини спільної справи, товариськи-дружнього кола, яке не хотілось розбивати внутрішніми суперечностями.

Можна сказати, що таку делікатну манеру поведження Леся Українка засвоїла змалку. На що вже непогамовна в бажаннях заохотити творчі задатки дітей Олена Пчілка, а й та могла висловлювати хіба стримані сподівання на розвій доньчиного таланту.

«Леся пише вірші, — повідомляла вона Драгомановим наприкінці 1884 року, — й, цілком не эле володіючи віршем, може колись то стати справжньою поеткою. Вона тепер ніби переживає загальні фази розвитку української поезії: спочатку

¹ Леся Українка. Документи і матеріали 1871–1970. С. 65.

писала про “долю”, а пізніше вірші її набрали цілком романтичний характер. Щойно написала вона цілу поему “Русалка”. Безумовно, поема ця робить враження чогось трохи старомодного, але написано її так тепло, так навіть художньо, що просто не знаєш, чи варто примушувати автора звертати з його тенденційного, вже застарілого, шляху?! Нічого й казати, що Леся перейде від “Русалок” до живішої писанини, але чи треба упереджувати цей перехід, настоювати, щоб тепер вона вже кинула своїх “Русалок”?!»¹

У листі на ту ж таки тему Франкові, авторка, значно стриманіша в оцінках (йшлося ж бо про літературну марку родини), висловлює надії, що донька згодом самостійно вийде на нову «реалістичну дорогу». Це ж дораджували й галицькі видавці юної поетки; приміром, Павлик, який наголошував на посиленні соціальної конкретики її письма. То ж не дивно, що й функції художньої літератури він визначав з огляду на суспільні тенденції.

Зрозуміло, що повністю «скинутися громадської повинності» Лесі Українці не вдалося. І справа не тільки у відповідальності перед поневоленою нацією, яка не може собі дозволити розкоші чистого мистецтва. Сама епоха вимагала людини універсального типу. Окрім того, потреба активної суспільної діяльності була глибоко внутрішньою і органічною. Приклад М. Драгоманова був занадто яскравим і привабливим, щоб від нього могла відмовитись його учениця. Інтереси дядька хоч і перебували в царинах науки, філософії та освіти, однак не завадили йому активно долучатися до громадсько-політичної діяльності. Реальну ж можливість подвійної спеціалізації, засвідчував досвід, приміром, М. Грушевського та В. Винниченка.

Коли Леся Українка запевняла Михайла Павлика, що потребує від нього дружби, а не служби, цей, «найпередовіший з галичан», звиклий хоч і не до звичаєвих, то таки своєрідних стосунків, увіч не до кінця розумів, чого від нього хочуть. Доводить це і його образа, хоч не так образа, як помисливість, у справі інтелектуального спадку Драгоманова. Призначення на її розпорядника Павлика найпоєднаніше обстоювала саме небога покійного. Проте ряд випадковостей, прикрих обставин і непорозумінь змусили кандидата втратити певність у цій підтримці. Тому й довелося на пряму, інших методів вона у таких речах не визнавала, з'ясовувати ситуацію:

«Я ж досі не дала Вам приводу сумніватись в моїй правдивості супроти Вас, через те я не буду ображати ні Вас, ні себе надмірними запевненнями: хай буде слово Ваше “так” — так, і “ні” — ні, — так найкраще, правда?»²

¹ Косач О. (мати). Лист родині М. Драгоманова від 30.XI.1884 // Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Репринт. вид. Луцьк : ВАТ Вол. обл. друк., 2006. С. 59.

² Українка Леся. Лист М. Павлику від 06.VII.1901 // Леся Українка. Повне акад. збір. тв. Т. XII : Листи (1897–1901). С. 372.

А далі авторка вдається не до спеціально-жіночої дипломатії, як то здавалося декому (та, власне, багатьом!), а до відкритого способу порозуміння. Зазвичай такі «способи» або знезброюють опонента, або, навпаки, перетворюють на ворога; як то сталося з Іваном Трушем. Нагадаємо, що навесні 1903 року Труш прилюдно (в НТШ у Львові) зірвав узаємини з Лесею Українкою. Серед мотивів називалася підтримка, нібито в піку йому особисто, М. Павлика, як опікуна-розпорядника спадщини Драгоманова. І разом із цим відмежування од М. Грушевського.

Непевність становища, в якому нараз опинився Павлик, його адораторка в цій історії розуміла, відчувала вповні. Тому й пише такого довірчого, такого ділового листа:

«За те, що Ви було “усумнились” в мені на якийсь час, я не ображуюсь, бо розумію (може, з власного досвіду) психологію людини, багато раз зраженої і зневаженої приятелями, здавалось би, найщирішими. Чому ж би мали Ви більше впевнитись на мене, ніж на давніших, більше знаних Вам друзів? Отже не дорікаю Вам за се, тільки прошу, аби Ви, кожний раз, як заворушиться у Вас який сумнів проти мене, казали б мені його просто, не замовчуючи, а я Вам завжди з охотою так само просто відповім. Я думаю, що так буде найкраще і найгідніше для нас обох. Я не буду ні запевняти, ні присягатись Вам, але я певна перед своєю власною душею, що я Вас ніколи не зражу і не зневажу, бо се було б проти моєї натури»¹.

Цього разу події пішли за першим сценарієм і вони лишилися друзями, як і пропонувала авторка листа. Та за два роки ці стосунки таки дізнали кризи. Наслідком все тієї ж «трушіяди», до якої, як ворога табору Грушевського-Труша, було вплетано й Павлика, його контакти з волинською подругою припинилися майже на чотириліття. Випадково чи закономірно, а супроти сподівань, перед «інтригами, плітками й сварками» не встояв чоловік.

Навряд щоб цього разу Леся Українка почувалася «зраженою і зневаженою приятелями», як то було з Трушем і, що найболючіше, з кузиною Аріадною. «Дрібного бабства», як визначала вона поведінку й характер галицького зятя Драгоманових, у діях, тим паче, вдачі Павлика не було. Навпаки, як запевняла Франка, він

«ніколи не брав мені за зле моїх зносин з його противниками (принаймі не виявляв того ні одним словом) <...>. Чи він зо всіма так толерантно обходиться, чи тільки зо мною, бо знає мої “оригінальні” погляди в сьому напрямі, того не знаю, у всякім разі, якби він обходився инакше, наша знайомість не могла б так довго тривати, бо я найменшої тині моральної тіранії з боку моїх приятелів не зношу. Я вибираю собі не amis de mes amis [*Друзі моїх друзів* (фр.)], але amis de mes idées [*Друзі моїх ідей* (фр.)], хоч би, случайно, і не всі ті amis любилися межі собою»².

¹ Українка Леся. Лист М. Павлику від 06.VII.1901 // Там само. С. 372.

² Українка Леся. Лист І. Франку від 14.VIII.1903 // Там само. Т. XIII. С. 313–314.

У спілкуванні з передовими чоловіками Леся Українка завжди трималася на рівних, хоча й знала, що декого це може дивувати. Передусім це стосувалося західноукраїнських теренів, де «азіятська звичаєвість» у стосунках трималася особливо чітко. Після чергового вояжу за Збруч вона звично відкрито писатиме одному з двох, як вирішили вони з дядьком, тамтешніх “прогресивних” чоловіків (іншим був Франко):

«Ні, щодо гал[ицьких] звичаїв, то старий італіянець має рацію з своїм “bisogna amazzar tutti”! [Треба вбити всіх. (італ.)]. Нічого іншого не видумаєш, здається, і я гадаю, що без двох-трьох трагедій се стояче болото не зворухнеться. / Цікава я, яке враження на гал[ицьких] людей роблять такі оповідання, як, наприклад, про моє сотрудицтво з Ставицьким (so ein-fach!!! [Так просто. (нім.)]. Я оце задумую писати дешицу, то коли надрукую (не зараз) — ото витріщать очі ваші панночки та й паничі, не раз прийдеться згадати пок[ійного] Огон[овського] з його: “а вже ж, коли вона не думала йти за нього заміж, то не повинна була казати, що його любить”!!!... “Ой, мало, серденько, одного Гоголя, багато ще смішного на світі”, мовляла одна полтавська поміщиця»¹.

Важко сказати чи «Блакїтна троянда», твір, який мав епатувати галицьке панство, виконав це призначення. Але те, що стосунки поміж статями можуть обійтися без репресивної соцікультурної регламентації драма засвідчила переконливо. Продуктивність таких стосунків довела, поміж іншого, й успішна співпраця з М. Славінським над перекладами з Гайне. І роботі не завадило, а хтозна, може, навіть посприяло романтичне захоплення авторки.

Тому їй так дратувало одноплщинне сприйняття «слабкої статі». У ній оцінювали або іманентність — чар і поваб самиці, або трансцендентність — висоту й ефірність ідола.

«Я не знаю, — зізнаватиметься вона в листі Кобилянській, — розумних людей я в Галичині стрівала, тільки всі вони якось не чарують, чогось їм бракує, темпераменту, чуття, серця, чи хто його знає чого, — не можна з ними почувати себе вільно. Говорю про мушчин, жінок мало знаю. У галичан мене ще вражало якесь чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або згори вниз, або знизу вгору, а щоб так просто, нарівні — зроду! Хіба ж могла б от яка жінка чи дівчина сказати, або написати якому галичанинові: “дорогий товаришу”, або й “дорогий друже” — без того, щоб йому не привиділось не знати що? Я думаю, ні. А поки справа так стоїть, то всі фрази галицьких поступовців про сприяння “жіночому питанню” лишаться фразами»².

До цього авторка додає потішну історію з молодим січовиком, який надумав украсти її світлину, бо просити не важився, аби панні... чогось не «привиділось»!?

¹ Українка Леся. Лист М. Павлику від 21.VIII.1895 // Там само. Т. XI. С. 290–291.

² Українка Леся. Лист О. Кобилянській від 29–30.V.1899 // Там само. Т. XII. С. 221.

Загалом Леся Українка не схильна в усьому звинувачувати чоловіцтво, хоч у цитованому листі найбільше дістається саме йому, зокрема й Павликові. Поза тим авторка свідомо акцентувала на подвійності ролі, яку жінку, що прагне реалізуватися, змушують відігравати обставини. Призначена бути або тілом, або духом вона в обох випадках втрачає суб'єктність. Адже зрікатися (вимушено чи добровільно) доводиться тої чи тої частини ідентичності, без якої не сягнути повноти, тобто самости. Стати в рід з чоловіками — це не просто вивищитися з поміж посестер і навіть не змусити чи заохотити Іншого дивитися на себе як на рівню. Ішлося про повноцінне вироблення особистости, де конститутивним буде природне й властиве, а не змодельоване та призначене. Тобто накинута Іншим як єдиноприйнятне.

Форми сприйняття через які оточення взаємодіяло з дівчиною з особливою психофізичною конституцією, навряд чи можна назвати інклюзивними. Згадуються доля великого сучасника, творчістю якого вона всерйоз цікавилася, Дж. Леопарді. «Коли люди забувають про мій стан, мені важко, — зізнавався уражений недугою італієць, — але ще важче, коли пам'ятають про нього». Зайве уточнювати, що мало хто випускав це з уваги, підкреслено шануючи, а насправді, хай і несвідомо, ображаючи суверенність Іншого. Запущені в культурний обіг двома «найпрогресивнішими галичанами» персональні означники, від епохи письменниці й до сьогодення невинувато великою мірою презентують її «стражденний» образ. І то не казати широкій, а навіть інтелігентній громадськості. Мабуть, у передбаченні таких реакцій, вона й уникала щонайменшої біографічності.

Певно, менше, а все ж чималими зусиллями давалися й правування з громадськи значущих питань. От як у випадку «полеміки між своїми» кінця XIX століття. Фактино уся справа може бути зведена до трьох публіцистичних виступів, два з яких належать І. Франку. Саме відповіддю на його аналітичну статтю «З кінцем року» (журнал «Жите і слово», 1896) і став допис початку року наступного «Не так тії вороги, як добрії люди», поданий під криптонімом Н. С. Ж. У нім Леся Українка, яка застереглася, що висловлює приватну думку, аргументовано намагається спростувати деякі тези колеги щодо розвитку національного руху обабіч від Збруча. Найбільше її обурюють закиди в інертності наддніпрянців, які нібито відкуповуються від справи мінімальними грошовими пожертвами. А ті, хто цього не роблять, то й узагалі переходять до загальноросійського революційного табору. Останнього факту годі заперечити, але ж так само тут випущено причини та контексти. Окремо й, сказати б, особливо діткливим виявився полемічний прийом (чи тільки прийом?), за яким для адресатів цих звинувачень не робилося розрізнення на «радикалів», «драгоманівців», «народників», мовляв, — «куля винного знайде». Таки Франкове дистанціювання від учорашніх соратників увіч давалося взнаки.

Особливої реакції вимагали заяви про відсутність належної роботи з найперспективнішою верствою — селянством. Закиди опонента у слабкій роботі з селянством, основною дієвою силою майбутньої нації, вочевидь слушні. Ще більше рації

було б у розрахунку на пролетаріат. Однак, умов для такої роботи (хоч робітники й знайшлися б), в уярмленій москвою Україні поки ще немає. Бо ж

«коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи — селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її “мізок”, — аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, — а потім, вкупі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобути чужими руками»¹.

І хоч драгоманівська платформа, на яку посилається авторка, і передбачала широку агітаційно-просвітницьку роботу, для її здійснення вартувало підготувати спочатку фахівців, інтелектуально-ініціативний актив. Власне таким еволюційним шляхом і можливою була б якісна державотворча робота.

У цитованому публіцистичному виступі авторка дещо спрощує, зокрема, констатує наявність прошарку національної інтелігенції в західноукраїнському суспільстві як цілком доконаний факт. У той час, як і на цих теренах провідну роль потенційно найбільш дієвої, рішучої сили в державному будівництві слід було б залишити за селянством. Принаймні, кількома роками раніше у приватному листі до М. Павлика вона саме так, тобто достатньо об'єктивно, оцінювала становище.

«Я очарована звістками з Вашого краю, — із захопленням відгукується вона на пожвавлення громадського життя, — ще наша доля не загинула, коли у нас такий народ є! І як се так могло скластись, що у такого народа така інтелігенція виросла нецікава (щоб не сказати гірше!), як се народовці не бачать і не знають свого народу? Що у нас інтелігенція мало знає народ, се ще не так дивно, бо у нас прилюдности жадної нема, а в Вас і преса, і віча, і відозви — “хто має вуха слухати, хай слуха”. Коли б у нас третя частина тієї прилюдности, що у вас, то я певна, що знайшлося би одразу в сто разів більше людей тямущих, ніж у вас тепер є»².

Може видатися, що авторка чи не водночас намагалася обстоювати два майже взаємопротилежні шляхи націєтворення: через ініціативу й пасіонарність низів / народу або ж через вольові зусилля верхів / інтелігенції. Хоч насправді їй ішлося про своєрідний синтетичний проєкт, де б однаково потрібними та важливими були спільні зусилля обох, ніби й протилежних суспільних верств. Тільки за їхньої взаємодії лише й можливий успіх. Очевидно, що в усталенні такого послідовного розуміння непростой проблеми не обійшлося без впливу М. Драгоманова. У листі до нього небога й зізнається у цьому з граничною відвертістю:

«За Вашу ідею, — обіцяла вона дядькові, — що мусить бути одна правда і для мужика, і для пана, я завжди стояла і буду стояти, а наскільки прислужуся їй ділом, се залежатиме від моїх сил і талану»³.

¹ Українка Леся. «Не так тії вороги, як добрії люди» // Там само. Т. VII : Літературно-критичні та публіцистичні статті. С. 408.

² Українка Леся. Лист М. Павлику від 17(29).VIII.1893 // Там само. Т. XI. С. 222.

³ Українка Леся. Лист М. Драгоманову від 09(21).I.1894 // Там само. С. 283.

Очевидно, нема потреби входити в особливості окресленої дискусії. Тим паче не варто розбирати відповідь на відповідь — третю її (дискусії) статтю «Коли не по конях, то хоч по оглоблях». Усі ці матеріали приступні для ознайомлення. Та й у сучасній науці тема розроблена достатньо глибоко¹. Варто тільки уточнити, що працю Лесі Українки, надіслану в «Жите і слово» Франко-редактор, спочатку публікувати відмовився. Щоправда, пізніше вона таки з'явилася друком із його попереднім коментарем та згаданим дописом у тематичній добірці «Український і галицький радикалізм».

Справа прилюдного й щирого «виміну думками» була для Лесі Українки принциповою. Тому й готувалась вона навіть до публічного справування, хоч то б мало скінчитися скандалом і можливим розривом. Принаймні саме так бачив розв'язок М. Павлик, який з усіх сил намагався примирити однаково милих собі опонентів (аби вплинути на Леся Українку навіть писав до вдови Драгоманова). Так чи так, а працю Н. С. Ж. Франко опублікував. І скандалу не сталося, хоч кожна зі сторін лишилася при своєму.

На теренах анексованих Російською імперією під забороною перебувала не лише політична, а й культурна діяльність. Тож і не дивно, що багато наддніпрянців з надією дивилися на захід країни. Зокрема Леся Українка завжди прискіпливо стежила за тамтешнім розвитком легального громадсько-партійного життя. Удвох із дядьком вони переймалася перипетіями виборчих кампаній 1890-х рр., сприймаючи її як своєрідну пробу сил для українського державницького руху. У переписці з М. Павликом середини 1894 року письменниця висловила з цього приводу ряд цікавих думок, обговорених, слід розуміти, з учителем. На жаль, багато зі сказаного тоді лишається актуальним донині. Йшлося-бо про ідейне / ідеологічне пристоусуванство й угодництво, популізм і кулуарні ігри партійних вождів, підкупи як найпростіший спосіб запевнення суспільної підтримки тощо.

Такі гострі завваги, що висловлювались не лише приватно, стосувались насамперед представників радикальної партії. Зрозуміло, вони не могли не зачіпати її симпатиків провокуючи зворотну реакцію. Відлунюють ці суперечки й у згаданій полеміці з Франком. Доречно згадати й іншу статтю Лесі Українки з не менш промовистою назвою «Безпардонний патріотизм» (опублікована в редактованому Павликом часописі «Народ»). Лейтмотивом цієї праці стало викриття такого явища українського політикуму як зрадництво. Йшлося тут про т. зв. «патріотів нового курсу», котрі, прикриваючись гаслами міжнаціонального порозуміння і співпраці, зазвичай просто приєднувались до провладних партій, стаючи їхніми сателітами. А як винагороду за свою схильність до компромісів отримували певні преференції, нерідко виявлені різного рівня та ваги посадами.

¹ Див.: Денисюк І. Національне питання у полеміці «між своїми» // Українське літературознавство. 1996. Вип. 62. С. 55–66; Горинь В. Іван Франко і Леся Українка. Відомий епізод «непорозуміння між своїми». Львів : Інститут українознавства, 1998. 92 с.

Бурхливі 1890-ті роки на Галичині — то пора великих надій і сподівань. І пов'язані вони були не так із виборами й можливістю щось змінити силами депутатів-русинів у парламенті, як з очікуваннями діждатися нарешті якогось посполитого рушення. Тому й такою пильною була увага до подій за Збручем. Із далекої Софії в епістолярному діалозі зі своєю небогою їх жваво обговорював і М. Драгоманов. Як виглядає, у своїх розрахунках він також сподівався на простолюд. Конспективно один із дядькових листів до старшої сестри, датований серединою 1893 року подає О. Косач-Кривинюк. Його автор і без тіні жарту твердив

«що у галицьких мужиків більше світла в головах, ніж у [тамтешніх. — С. Р.] академіків і професорів. Коли б 100 таких мужиків зорганізувати, то він і Павлик могли б спокійно вмерти»¹.

Ясна річ, що жодному із адресатів не йшлося про ідеалізацію. Добре вони пізнали не лише силу, а й слабкості свого народу. І свідомий акцент Драгоманова саме на ймовірній проблемі гуртування співвітчизників довкола громадських справ може слугувати тому зайвим підтвердженням.

Отож ініціатива покласти основий тягар обов'язку й відповідальності за своє становище на саме селянство могла тільки вітатися. Надважлива місія тут випадала тим, хто з походження і відданості світу, з якого вийшов, міг цей світ представляти. Більше того — активно допомагати спільноті словом і ділом боротися за свої права. Така сила на той час уже вповні сформувалася, що й дозволило Миколі Зерову назвати її другим (після покоління Франка й Павлика) «виводком радикальної селянської інтелігенції»². Зрозуміло, що автору йшлося про молодшу генерацію галицьких інтелектуалів, представлену зокрема В. Стефаником, М. Черемшиною, Л. Мартовичем та ін.

Саме до чільного представника «покутської трійці» мала спеціальний, зокрема й професійний інтерес Леся Українка. Стефаника й Кобилянську вона ставила найвище у новому поколінні письменників заходу країни. Тож не дивно, що першою робила кроки до зближення. Кожен з «випадків» мав свої особливості, та зрештою жаданого порозуміння / спілкування / приязні було досягнуто лише з жінкою. Натомість чоловік виявив тут опір.

Як триматися з «незвичайною людиною», людиною «культурною і шляхотною наскрізь» (означники Кобилянської з листа О. Маковою)? Це великий страх авторки сказаного і, що цікаво, Стефаника — «буковинського» та «покутського» «мужиків» (в обох випадках знову автоозначення). А от чи Павлик і Маковей не боялися тільки через незнання, або нижчий поріг чутливості? (І ще питання чи й справді не боялися?) У стосунку до першої у своєму житті «незвичайної людини» — як

¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 198.

² Зеров М. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства // Зеров М. Твори : у 2-х т. Київ : Дніпро, 1990. Т. 2. С. 410–411.

одразу це було помічено і який контраст з чоловіцтвом — Кобилянська непомилно обирає єдиноправильну модель поведінки: страх поборюється любов'ю. Притім спроби ідеалізації м'яко, але з певністю волинська кореспондентка зупиняє від самого початку.

Свій «страх» галицькі чоловіки долали в різні способи. Павлик — діловитістю поточних справ, Франко — авторитетом класика, Маковей — спеціалізацією літературного критика «дівочих писань», Труш — істерикою, молодомузівці — холодним пістетом... От лиш Стефаник наважився визначитися зі своєю позицією, коли оминання, годне такою вважається. Інтерес її приятелів одне до одного не пройшов повз увагу Кобилянської. Десь наприкінці 1899 року вона подала обом адресу іншого. Але сподіваного листовного знайомства не відбулося. У лютому 1900-го, реагуючи на звернення адресатки, Стефаник повідомляє Кобилянській, що Леся Українка до нього так і не озвалася. А тоді розгублено й водночас із полегшенням, додає: «Та й добре зробила, бо що ж я би її міг написати?»¹ Своєю чергою і Леся Українка на це ж запитання подруги, але вже напочатку наступного року, також відповіла запереченням.

Чи вичерпується поданий реєстр узаємин наявними за тих умов форматами? Чи було щось, чи могло бути ще щось, окрім дистанціювання й іншування? Поміж українкою та русинами, поеткою і митцями, іроністкою й авторитетами, зрештою жінкою та чоловіками? Не просто та чи й вартує застановлятися над такими питаннями... Куди цікавіше було поміркувати над причинами саме такого формату взаємин поміж статтями. А ще зусиллями кожної зі сторін ці формати адаптовувати, змінювати чи касувати.

Послідовнішими, а може, якраз одчайдушнішими тут виявились жінки. І зусилля Лесі Українки було, так сказати, підтримано з різних сторін. Приміром, представницею старшого покоління, також географічно українкою Оленою Пчілкою, а чи подругою-буковинкою Ольгою Кобилянською. Спроба й спрага рівності, заявлена «слабкою статтю», як виглядає, «статтю сильною» була передовсім узята за слабкість. Тому жести у відповідь, хоча й робилися підкреслено в паритетних реєстрах, за суттю такими не були.

Готовність прийняти за рівну хіба в профілі «одинокого мужчини» виказувала не тільки специфіку порубіжного часу. Такою версталася плерома всієї культури zagrożеної нації: на зовнішні загрози відповідати внутрішньою консолідацією довкола найпевнішого джерела — традиції. У царинах особистих узаємин патріархальні механізми виказували найбільшу злагодженість в опорі новим тенденціям. Жіночі пропозиції «дружити», а не «служити» могли хіба реєструватися на рівні «вхідних сигналів», але не більше. Примха, поза, «геніальність свого віку», що завгодно, зрештою, могло правити за пояснення таких бажань. Що завгодно, та не рівність.

¹ Стефаник В. Лист О. Кобилянській. 28.II.1900 // Стефаник В. Зібрання творів : у 3 т, у 4-х кн. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2020. Т. I. Кн. 2. С. 291.

Жінка, як створіння химерне й непевне, може й вартувала уваги, проте навряд чи заслуговувала довіри. Образи Михайла Павлика на свою волинську товаришку, здається, засвідчують саме це. Образа перша (помислива і прощена) й образа друга (утвердженна та затаєна) не аж так виявляють дію репресивного патріархального механізму. Не так, як «вихватки» Труша, приміром. А все ж виявляють. До речі, як і відмови ще одного прогресивного галичанина Франка визнавати драматичний хист Лесі Українки. Відмови потім наче й скасовані. А все ж.

Знадобилася аж зміна епох і поколінь, щоби молодша генерація визволила з «вавилонського полону» давніх упереджень і стереотипів українську жінку-літерата. Жінку, що може не просто дорівнятиись колегам-чоловікам, а й перевершити, випередити їх на їхньому здавен полі. Приклад і досвід Лесі Українки / Лариси Косач назавжди змінив наше письменство ще й у вимірах гендерного балансу.

LESYA UKRAINKA IN RELATIONSHIPS WITH GALICIAN MEN. MYKHAILO PAVLYK AND OTHERS

Serhii ROMANOV

The study is devoted to gender relations among Ukrainian intellectuals at the turn of the 19 th and 20 th centuries. Attention is focused on the communicative and psychological structures prevalent at the specified time. Two key aspects should be taken into consideration regarding this issue. The first is caused by men's use of traditional patriarchal models of relations with the opposite sex and, accordingly, modern women's reactions to them. The second aspect concerns the new models of relationships developed by modern women and the men's reactions to them. The topographical specificity of the national space, which was relevant at that time, is also considered. The geopolitical division of the country into sub-Austrian (Galichyna and Bukovyna) and sub-Russian (Volyn and Transnistria) territories had a significant impact on the outlook and consciousness of the inhabitants of these state entities. They also determined the perception of male artists M. Pavlyk, I. Franko, V. Stefanyk, I. Trush, O. Makovey — of their fellow female competitors, primarily the leader of the new generation, Lesya Ukrainka.

Keywords: gender, psychology, feminism, patriarchy, literary generation, public sphere, history.